ПИТАННЯ ОРГАНІЗАЦІЇ СТУДЕНТСЬКОЇ ХОРОВОЇ САМОДІЯЛЬНОСТІ В НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

THE PROBLEM OF ORGANIZATION OF STUDENT CHORAL ACTIVITY IN SCIENTIFIC LITERATURE

Однією з провідних концепцій соціального виховання студентської молоді у вищій школі є продуктивна організація культурно-дозвілєвої діяльності, осередками якої є аматорські художньо-творчі колективи, у тому числі й хорові. Хорове мистецтво як соціокультурний феномен є важливим засобом гуманістичного орієнтування особистості в життєтворчості, актуалізує систему мотивів, художньо-творчих інтересів, поглядів, ідеалів і сприяє збагаченню духовної культури його учасників. Тому важливого значення набуває залучення студентів до хорової самодіяльності, зорієнтованої на розвиток їхніх творчих здібностей і якостей, художніх смаків, ціннісних орієнтацій, моральних імперативів.

Метою статті є окреслення особливостей організації студентської хорової самодіяльності, а також розкриття її педагогічного потенціалу як ефективного засобу соціалізації особистості. Завдання – здійснити аналіз наукових джерел з досліджуваної проблеми.

Згідно з визначеними завданнями, у статті застосовано загальнонаукові теоретичні методи (аналіз мистецтвознавчої, педагогічної, психологічної літератури з досліджуваної проблеми).

З'ясовано, що студентське хорове аматорство містить специфічні ознаки та ґрунтується на принципах культурно-дозвілєвої педагогіки, виступаючи важливою формою відносин і залежностей, котрі забезпечують успішність реалізації соціальних функцій молоді, багатство змістового наповнення художньо-творчої діяльності й духовного життя, інтеграцію всіх типів виховних впливів.

Означено сутнісні характеристики аматорських і професійних хорових колективів. Установлено, що професійна й самодіяльна форми є складниками хорового мистецтва як цілісної системи, що зумовлює низку відносно спільних закономірностей їх розвитку, а саме: вокально-хорової технології; художніх принципів, засобів і форм хорового виконавства; репертуару та методики його опанування. Відзначено, що ці форми мають своєрідні цілі, принципи, функції й потребують застосування різних підходів і методів роботи з урахуванням їх специфіки.

Доведено, що вплив соціалізації на учасників студентського хорового аматорства засобами культурно-дозвілєвої діяльності як процесу й результату засвоєння індивідом соціального досвіду здійснюється у двох напрямках: навчанні (освіті) й вихованні (цілеспрямованому формуванні особистості в діяльності та спілкуванні).

Подальшого наукового узагальнення потребують інші проблемні питання, пов'язані з обґрунтуванням змісту і структури студентської хорової самодіяльності й висвітленням аспектів реальної художньої практики в умовах сучасної соціокультурної реальності.

Ключові слова: хорове мистецтво, хорова самодіяльність, професійний хоровий колектив, студентське хорове аматорство, культурно-дозвілєва діяльність, соціалізація.

One of the main concepts of social nurturing of students in high school is productive organization of cultural and leisure activity, the part of which is amateur artistic collectives, including choral ones. Choral creativity as a social and cultural phenomenon is an important device of humanistic orientation of personality's life-giving, it actualizes a system of motives, artistic and creative interests, views, ideals and facilitates enrichment of its participants' spiritual culture. Therefore, it is important to enlist students to choral activity, which is oriented on development of their creative skills and treats, artistic preferences, valuable orientations and moral imperatives.

The purpose of the topic is description of specificity of organization of student choral activity and also disclosure of its pedagogical potential as an effective way of personality's socialization. The task is to make an analysis of scientific sources of above-mentioned problem.

According to defined tasks of the topic, general scientific theoretical methods are used (an analysis of art history, pedagogical and psychological literature).

It was clarified that student choral amateurship includes specific features and is based on principles of cultural and leisure pedagogy, simultaneously playing the role of important form of relationship, that facilitates the success of realization of social functions, enriches meaning of artistic and creative activity and spiritual life and integrates all the types of upbringing influences.

Essential characteristics of amateur and professional choral collectives are marked. It is estimated, that professional and amateur forms are parts of all-in-one system, that establishes a number of relatively common features of their development, including vocal and choral technology, artistic principles, methods and forms of choral performance and repertoire and ways of their mastery. It is highlighted, that these forms have objectives, principles, functions and need implementation of different ways and methods of their realization, taking into account their specificity.

Proved, that influence of socialization on participants of student choral amateurship by methods of cultural and leisure activity, as a process and result of individual social experience's acknowledging, is implemented in two ways: learning (education) and nurturing (determined formation of personality's actions and socialization).

Other problematic questions need further scientific generalization. The problems that are connected with justification content and structure of student choral activity and highlighting of aspects of real artistic practice in conditions of modern social and cultural reality.

Key words: choral art, choral activity, professional choral collective, student choral amateurship, cultural and leisure activity, socialization.

УДК 37.013.42

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2020/23-1.34>

Сіненко О.О.,
канд. пед. наук,
доцент кафедри музичного мистецтва
ПВНЗ «Київський університет культури»

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Характерною рисою духовного життя суспільства XXI століття є безпрецедентний попит на освіту, зумовлений дедалі зростаючим усвідомленням її вирішального значення для подальшого соціально-культурного розвитку й утворенням такого майбутнього, де знання й культура відіграватимуть вирішальну роль. Із цього приводу міжнародна комісія з питань розвитку освіти «Освіта – прихований скарб» констатує, що саме освіта як специфічний соціально-організуючий процес трансляції знань, процес залучення молодшої людини до культурних цінностей науки, мистецтва базується на сукупності ідейних, духовних, соціальних, моральних принципів, серед яких особливого значення набувають принципи творчості, гідності, гуманізму, демократизму. У формуванні такої особистості важлива роль належить вищому навчальному закладу, де здійснюється процес соціалізації студента, що забезпечується насамперед організацією та проектуванням їхньої діяльності, виконанням ними визначених навчальними планами та програмами завдань, створенням зовнішніх і внутрішніх умов для становлення їх як високоосвічених професіоналів. Варто зазначити, що соціалізація студентської молоді також здійснюється шляхом залучення її до активного засвоєння духовних норм і цінностей, ідеалів, що містяться в аматорській творчості, у тому числі й хоровій. Саме набутий досвід взаємодії з мистецтвом хорового співу входить до активного естетичного фонду студентів, становлячи підґрунтя їхніх духовних ціннісних орієнтацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Сучасні наукові підходи пропонують звернення студентської молоді до культурно-дозвілєвої діяльності розглядати як процес соціалізації особистості у взаємодії із соціумом, що відзначається специфічними духовними потребами, мотивами, бажаннями, інтересами щодо змістового наповнення особистого вільного часу (Л. Аза, М. Аріарський, Е. Еріксон, І. Зязюн, С. Іконнікова, І. Ільїнський, І. Кон, Т. Красильнікова, Ю. Красильніков, В. Лутай, Б. Мосалєв, І. Петрова, С. Пішун, Л. Рубіна, В. Семиченко, С. Струмилін, О. Шаров, Л. Шеллефф та ін.). Беручи активну участь в аматорських художньо-творчих колективах, студенти здобувають відповідні знання, уміння й навички у сфері мистецтва, спрямовані на засвоєння й розповсюдження особистістю національних культурних цінностей у власній життєдіяльності.

Проблемі хорового мистецтва присвячені праці Г. Голика, Г. Дмитрієвського, В. Закутського, А. Єгорова, С. Казачкова, П. Ковалик, А. Козир, В. Краснощоківа, П. Левандо, А. Мархлекского, О. Остапенко, К. Пігрова, Т. Смирнової, П. Чеснокова та ін., де автори з позицій хорознавства й музичної педагогіки висвітлюють методологію керівництва

хоровими колективами та аналізують різні аспекти практичної виконавської діяльності.

Питання специфічної сутності художніх дозвілєвих хорових колективів розглянуто в роботах Р. Гудяліса, А. Карпуна, Н. Нарожної, С. Попова, Є. Смирнової, Ю. Соколовського, В. Чабанного та ін. Однак автори не акцентують увагу на специфіці студентської хорової самодіяльності, котра на практиці відрізняється своєю організаційною структурою й художньою природою від інших творчих колективів дозвілля.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз наукових джерел свідчить про те, що класична педагогіка, психологія, соціологія й музикознавство здебільшого розглядають наукові концепції різних шкільних і виробничих колективів, функціонування яких регламентується визначеними навчальними та професійними вимогами. Разом із тим теоретичні та практичні проблеми функціонування й організації студентської хорової самодіяльності потребують більш глибокого наукового вивчення та узагальнення.

Метою статті є окреслення особливостей організації студентської хорової самодіяльності, а також розкриття її педагогічного потенціалу як ефективного засобу соціалізації особистості. Завдання – здійснити аналіз наукових джерел із досліджуваної проблеми.

Виклад основного матеріалу. У дослідженні ми спиралися на положення, що науковий, системний характер діяльності соціальних інститутів культурологічного профілю, а також соціально-орієнтована, поліфункціональна діяльність аматорських хорових колективів сприяють формуванню творчої особистості, включаючи соціалізацію, самовизначення та самореалізацію їх учасників.

Принцип соціалізації особистості зумовлений самим характером художньої самодіяльності як безперервним процесом творчого й духовного зростання, удосконаленням і перспективним розвитком кожного її учасника. Саме на індивідуальному рівні здійснюється динамічно-процесуальне «охоплення» змістового наповнення мистецтва хорового співу з постійним перебігом на якісно новий і більш високий рівень його опанування, усвідомлення й, як результат, трансляції в соціокультурний простір. Унаслідок цього кожний учасник має можливість реально нівелювати наявні обмеження, виходячи на межу індивідуальної творчості й самореалізації як у художньо-творчій аматорській діяльності, так і в життєтворчості.

Хорове мистецтво є своєрідним засобом відображення загальнолюдських цінностей суспільства, нації, народу. На думку К. Давидовського, воно «виступає як форма духовної культури і специфічний вид художньої діяльності людини, має значний соціокультурний потенціал, що визначає

його вагу в життєдіяльності суспільства, впливаючи на всі сторони свідомості й діяльності людини, формуючи й трансформуючи сучасне культурно-мистецьке середовище» [2, с. 181].

У контексті дослідження закономірно виникає необхідність розглядати хорове мистецтво в площині: творчість композиторів – хорове виконавство – спеціальна хорова освіта. Тому співвідношення зазначених складників хорового мистецтва як для професійної, так й аматорської діяльності є діалектично взаємозумовленим, непорушним цілісним у своїй творчо-гармонізуючій сутності. Саме на цей аспект звертає увагу М. Ковалик, підкреслюючи, що, «по-перше, професійне й аматорське мистецтво за своїм змістом є спільним, хоча за формою вони є різними у сфері художньої культури; по-друге, і професійне мистецтво, і самодіяльна (аматорська) творчість виступає як важливий засіб художнього виховання людей» [4, с. 6].

Однак спільна художня природа аматорського та професійного виконавства жодною мірою не протиставляє їх естетичних, виховних, соціальних та інших функцій. Водночас, порівнюючи цілі й завдання професійної й аматорської хорової діяльності, можемо виявити значні відмінності, що найбільш рельєфно виступають у визначенні їх специфічної сутності. Разом із тим практика доводить: як би раціонально не була організована діяльність артиста-аматора, її результат, як правило, не може бути адекватним художньому результату роботи артиста-професіонала, для якого заняття хоровим співом – щоденна праця, здійснювана в робочий час, що потребує високої кваліфікації й майстерності. Тому, як зазначає В. Михайлець, позиції деяких дослідників рішуче зближувати самодіяльність із професійним мистецтвом є необґрунтованими як з теоретичного погляду на цю проблему, так і реальної художньої практики [5, с. 12].

У дослідженні ми виходили з фундаментального положення Р. Гудяліса, що хорова самодіяльність – це багатогранна соціально-культурна діяльність мас на дозвіллі, продуктивність організації якої залежить від об'єднання зусиль культурно-просвітницької роботи (з позицій педагогіки дозвілля) та хорової справи (з позицій хорознавства як конкретної галузі музичної педагогіки) [1, с. 1].

Очевидно, що культурно-дозвіллева діяльність зі своєю оптимальною організаційною структурою є «дієвим фактором формування культурно-творчої особистості, спроможної сприймати та оцінювати естетичні явища в житті, природі, мистецтві, діючи за законами краси. Така діяльність здатна сприяти відновленню цілісного бачення і створенню нового світогляду, що ґрунтується на притаманному людині менталітеті...» [6, с. 5]. Під час педагогічно організованої культурно-просвітниць-

кої діяльності здійснюється постійний емоційний вплив на особистість, створюються умови для розвитку її смаків, інтересів, уподобань.

Організація студентської хорової самодіяльності містить специфічні ознаки і ґрунтується на принципах культурно-дозвіллевої педагогіки – гуманізму (кожен учасник є абсолютною цінністю), демократизму (урахування індивідуальних потреб та інтересів), добровільності (дії учасника здійснюються за власним бажанням, без примусу; моральна відповідальність кожного аматора перед іншими членами колективу), доступності (музична мова хорових творів є зрозумілою), соціалізації (зумовлений самим процесом художньо-творчої діяльності як безперервним засобом духовно-творчого розвитку й удосконалення), дає можливість брати участь усім бажаючим як співати, так і продуктивно проводити свій дозвіллевий час [13, с. 13]. Зазначені принципи організації хорової самодіяльності втілюються в дозвіллевих формах занять і накладають особливий відбиток на характер її функціонування, що значною мірою відрізняється від професійного хору саме інтенсивністю режиму роботи. Така аматорська діяльність не регламентується суворими фаховими настановами, притаманними для професійних хорових колективів, оскільки вона створена за принципом моральної відповідальності кожного її учасника перед іншими членами колективу та здійснюється на безоплатній основі. Водночас, як зауважує В. Самарін, «діяльність професійних хорових колективів здійснюється на постійній основі (щоденно), із залученням фахівців (праця яких оплачується залежно від їхнього професійного рівня). Професійний хоровий колектив дотримується графіку щодо вивчення й виконання різних творів у визначених концертних залах із конкретними виконавцями, оркестрами тощо» [10, с. 10–11].

У професійному хоровому виконавстві обов'язковою умовою є наявність спеціальної музичної освіти учасників і розвиненість діапазону й тембру співацького голосу, артистизму, досвіду концертно-виконавської діяльності. Як зазначає О. Скопцова, воно «пов'язане з професійною діяльністю артистів, котрі володіють комплексом теоретичних знань і практичних навичок, набутих у результаті фахової підготовки та досвіду роботи» [11, с. 26]. Головним критерієм студентської хорової самодіяльності є наявність музичних здібностей – музичного слуху, метро-ритмічного й ладового чуття, музично-слухових уявлень, елементарного володіння голосовим апаратом. Практика свідчить, що в більшості випадків співаки-аматори зовсім не володіють знаннями з нотної грамоти та вивчення хорових партій у процесі репетицій відбувається «на слух». Однак, як зауважують С. Добронравова та В. Шевченко, «часто

хоровий колектив, розпочинаючи свою діяльність як аматорський, стає успішним і набуває визнання на професійній сцені, а у відгуках фахових мистецьких видань подається як професійно сформований. У багатьох випадках успішний розвиток аматорських колективів безпосередньо залежить від керівного складу» [3, с. 45].

Музичний репертуар професійних та аматорських хорових колективів також має спільні риси, що полягають у виконанні різножанрових і різностильових творів як минулого, так і сучасності. Із цього приводу відомий хормейстер Р. Толмачов зазначає: «Основою хору стають організовані й об'єднані спільною метою і відповідальністю співаки, здатні у своєму виконанні відтворити хорову партитуру різної складності й різних музичних жанрів, від простого фольклорного твору до складних зразків хорової літератури» [12, с. 218]. Однак репертуар професійних колективів складається переважно з хорових творів високого рівня складності, що у більшості випадків характеризуються багатством дисонансів, складними ритмічними формулами, широким діапазоном співацьких партій і теситурними незручностями, а також нерідко спостерігається невизначеність тематичної лінії, атональність тощо. Головною особливістю репертуарної політики аматорських хорів є доступність для сприйняття художньо-образного змісту творів, наявність і розуміння яскраво вираженої мелодії, простих гармонічних побудов у силу слабкої музично-теоретичної й вокальної підготовки співаків чи її відсутності.

Існують також і відмінності стосовно художніх, організаційних, виховних особливостей аматорської та професійної форм хорового мистецтва, що мають вияв під час виконання естетичних, соціально-культурних, пізнавальних, комунікативних та інших функцій. Тут важливим є те, що діяльність професійних хорів спрямована на створення матеріальних і духовних цінностей у робочий час, а непрофесійна діяльність у сфері художнього дозвілля зорієнтована на засвоєння цих цінностей у вільний час з метою виховання всебічно розвинутої особистості кожного з учасників хорової самодіяльності. Саме в аматорському хоровому співі, як і в інших видах художнього дозвілля, розвивається спостережливість, мислення, здійснюється спілкування з мистецтвом, що охоплює цілий комплекс свідомих і підсвідомих реакцій його учасників, які, урешті-решт, «перекладають» смисл художнього твору в особистісне цілісне ставлення до нього. Художнє пізнання світу, у свою чергу, спирається на емоційну сферу, на «переживання» особою будь-якого знання, тому забезпечує охоплення всіх людських аспектів життєтворчості. Завдяки творчій взаємодії з мистецтвом хорового співу в людини з'являється актуалізуюча потреба творчого самовдосконалення. Це важливий шлях фор-

мування її духовного потенціалу, розвитку творчих здібностей, талантів шляхом цілісного сприйняття як мистецької палітри, так і художнього бачення життєвих явищ, а також здатності до творчої інтерпретації накопиченого тезаурусу у власній життєдіяльності.

Як багатогранний соціокультурний феномен хорова самодіяльність виконує низку певних функцій, зорієнтованих на духовно-творчий розвиток особистості-учасників [1; 7; 9; 14]. Виховна функція вміщена в самому змісті репетиційного процесу аматорського хору, спрямованого на задоволення естетичних, пізнавальних, музичних потреб його учасників і зорієнтованого на формування суспільно виражених мотивів поведінки співаків, колективних настанов, ціннісних орієнтацій, а також на розширення меж їхніх творчих можливостей. Пізнавальна функція передбачає проникнення в образно-художню сутність хорових творів під впливом педагогічного керівництва цим процесом і сприяє формуванню в аматорів усвідомленого ставлення до змісту й форми хорового твору. Комунікативна функція відображає спілкування між учасниками й керівником, з одного боку, а з іншого – художню комунікацію між аматорським хоровим колективом і слухачами. Рекреаційна функція висвітлює комфортну, інтелектуальну й захопливу співтворчість учасників, що викликає стан задоволення співаків під час їх перевтілення до художньо-образного змісту того твору, котрий аматори опановують з проєкцією на концертне виконання. Зазначені позиції реалізуються в художньо-творчій культурно-дозвіллевій діяльності хорового аматорства й розглядаються нами як спрямованість на засвоєння її учасниками «духовного потенціалу мистецтва», що і є «своєрідним синтезом змісту духовного потенціалу особистості» [8, с. 52].

Ми вважаємо, що змістовними характеристиками культурного дозвілля студентської молоді у сфері хорової аматорської творчості є «свобода від обов'язків» кожного учасника; неутилітарність, гедоністичність дозвіллевої поведінки в процесі репетиційних занять; компенсаторність, гармонізація, підвищена активність особи, спрямована на самовираження в художньо-творчій діяльності.

За своєю організаційною структурою культурно-дозвіллева діяльність студентського аматорського хорового колективу розглядається нами як певна структура взаємозв'язків: це культурно-творчі, музично-теоретичні, хорові заняття; колективне прослуховування музичних фрагментів; концертні виступи; спільне обговорення й оцінювання досягнутих результатів хорової самодіяльності; колективне відвідування культурно-дозвіллевих заходів тощо.

Отже, основна мета студентської хорової самодіяльності полягає в забезпеченні естетико-

виховного впливу мистецтва хорового співу на формування внутрішнього світу його учасників, на усвідомлення ними світових і національних духовних цінностей мистецтва; на розвиток їхніх світоглядних позицій у сфері життєтворчості, а також змістовне наповнення культурного дозвілля різними видами й формами художньої творчості.

Висновки. Проведене дослідження дало змогу дійти висновку, що сьогодні треба створити необхідні соціально-педагогічні умови для всебічного гармонійного розвитку студентської молоді, надати їй допомогу в самовихованні, самоосвіті, освоєнні широкого кола життєвого досвіду шляхом успадкування духовних надбань, що містяться в мистецтві хорового співу і сприятимуть формуванню її свідомості, гідності, толерантності, розвитку здібностей і повноцінної їх реалізації в художньо-творчій діяльності, організації співробітництва і співтворчості. У цьому контексті соціалізація особи розглядається як процес і як результат активного входження й функціонування в умовах соціального середовища, яким є аматорський хоровий колектив, що проявляється в засвоєнні норм і вимог, які діють у цьому мистецькому середовищі й суспільстві, в оволодінні відповідними формами, засобами поліаспектної художньої творчої діяльності, спроектованої аматорською хоровою творчістю.

З'ясовано, що професійна й самодіяльна форми є складниками хорового мистецтва як цілісної системи й мають витоки з єдиного родового поняття «хорове мистецтво», що зумовлює низку відносно спільних закономірностей їх розвитку, а саме: відносну спільність вокально-хорової технології; відносну спільність художніх принципів, засобів і форм хорового виконавства; відносну спільність репертуару та методики його опанування. Також відзначено, що професійна й самодіяльна форми хорового виконавства мають різні цілі, принципи, специфічні ознаки та функції. З огляду на це, стає очевидним, що для продуктивної організації художньо-творчої діяльності професійних та аматорських колективів варто застосовувати різні підходи й методи роботи з урахуванням специфіки тієї чи іншої форми хорового виконавства.

Доведено, що специфічними ознаками студентської хорової самодіяльності є особисте бажання кожного учасника до відвідування різних за типологією хорових занять. Варто підкреслити, що в цій ситуації вони не обмежені професійними обов'язками, навпаки, завжди мають свободу вибору, оскільки використовують свій «вільний час». Об'єднання студентської молоді в колектив хорового співу на засадах доброї волі та організація продуктивної хорової творчості поряд зі створенням атмосфери доброзичливості, толерантності, взаємоповаги стає визначальним у сфері художньо-творчого розвитку кожного учасника під виховним впливом колективу. Такий колек-

тив є мікросоціумом, де розвивається особистість студента шляхом участі в ньому. У зв'язку з цим участь студентської молоді в хоровій самодіяльності спрямована на засвоєння естетичних і моральних цінностей, набуття музичних знань, співацьких умінь і навичок, формування котрих не передбачене основними кваліфікаційними стандартами майбутньої професійної діяльності з подальшою їх об'єктивацією в індивідуальній сфері життєтворчості.

Подальшого наукового узагальнення потребують інші проблемні питання, пов'язані з обґрунтуванням змісту і структури студентської хорової самодіяльності й висвітленням аспектів реальної художньої практики в умовах сучасної соціокультурної реальності.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Гудялис Р.П. Хоровое пение как вид художественной деятельности в сфере досуга : автореф. дисс. ... канд. пед. наук : 13.00.05. Ленинград, 1976. 18 с.
2. Давидовський К.Ю. Хорове мистецтво в культурно-мистецькому середовищі (на прикладі творчої діяльності жіночого хору Київського інституту музики ім. Р.М. Глієра). *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : науковий журнал. Київ : ІДЕЯ-ПРИНТ, 2014. № 2. С. 179–184.
3. Добронравова С.А., Шевченко В.В. Розвиток народного хорового виконавства в суспільстві на сучасному етапі. *Культура України* : збірник наукових праць. 2018. Вип. 61. С. 41–52. URL: <https://doi.org/10.31516/2410-5325.061.05>.
4. Ковалик П. Хорове виконавство як феномен творчої взаємодії (з досвіду Київської хорової школи) : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.03 / Національна музична академія України ім. П.І. Чайковського. Київ, 2002. 18 с.
5. Михайлець В.В. Вокальна основа хорового мистецтва. Історичний та теоретичний аспекти : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.03 / Одеська держ. муз. академія ім. А.В. Нежданової. Одеса, 2004. 18 с.
6. Мосалев Б.Г. Досуг: методология и методика социологических исследований : учебное пособие. Москва, 1995. 326 с.
7. Карпінець А.М., Виноградча Д.В., Лебедкіна І.Є. Робота з самодіяльним хором : методичні рекомендації. Київ : Ліра-К, 2017. 32 с.
8. Олексюк О.М., Ткач М.М. Педагогіка духовного потенціалу особистості: сфера музичного мистецтва : навчальний посібник. Київ : Знання України, 2004. 264с.
9. Остапенко Л., Іваниш А. Хорове аматорство в сучасній Україні. *Імідж сучасного педагога* : електрон. наук. фаховий журнал. 2018. № 5 (182). С. 69–73. URL: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2018-5 \(182\)-69-73](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2018-5 (182)-69-73).
10. Самарин В.А. Хороведение и хоровая аранжировка : учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений. Москва : Издательский центр «Академия», 2002. 352 с.

11. Скопцова О.М. Становлення та особливості розвитку народного хорового виконавства в Україні (кінець XIX–XX століття) : дис. ... канд. мистецтвознавства : 17.00.01 / Київський національний університет культури і мистецтв. Київ, 2005. 208 с.

12. Толмачов Р.В. Особливості теорії та методології роботи з дитячим хором. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мис-*

тецтв : наук. журнал. Київ : ІДЕЯ-ПРИНТ, 2017. № 4. С. 216–222.

13. Цимбалюк Н.М. Соціологія дозвілля : навчальний посібник. Київ : ДАККіМ, 2001. 180 с.

14. Чабанный В.Ф. Музыкально-педагогическое руководство хоровым любительством как процесс : учебное пособие / Санкт-Петерб. гос. ун-т культуры и искусств. Санкт-Петербург : СПбГУКИ, 2008. Ч. 2. 216 с.